

Дзьобань О.П.

СТАБІЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ В КОНТЕКСТІ ЇЇ БЕЗПЕКИ (СИНЕРГЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Постановка проблеми. Соціально-філософський аналіз проблем безпеки вимагає з'ясування місця і ролі держави, механізмів її функціонування в контексті забезпечення стійкості соціальної системи до несприятливих впливів, що створюють загрози особистості, суспільству і власне державі. У сучасних дослідженнях проблема стійкості у загальнотеоретичному плані розглядається в межах аналізу закономірностей функціонування й розвитку складних систем (загальна теорія систем, синергетика). У переважній більшості наукових праць, присвячених цій проблемі, чітко прослідковується висновок, що способом існування самокерованих систем є збереження цілісності й визначеності через безперервні зміни стану системи в цілому, окремих її частин і елементів. При цьому, як відзначається в публікаціях за результатами подібних досліджень, динамічна рівновага систем виражається у збереженні значень їхніх основних параметрів¹. Незважаючи на солідне теоретичне підґрунтя, все ще залишається недостатньо опрацьованою проблема філософської рефлексії стабільності соціальної системи в контексті національної безпеки, якій і присвячена дана стаття. **Метою дослідження** є здійснення соціально-філософського аналізу синергетичного підходу до розуміння стабільності соціальної системи і застосування його до проблематики в контексті проблем національної безпеки. **Головне завдання** публікації пов'язане з аналізом точок зору по проблемі дослідження.

Стабільне функціонування будь-якої соціальної системи визначається ефективністю вирішення ряду життєвих проблем. У сучасній науці розроблена так звана концепція “функціональних імперативів” (Т.Парсонс, Р.Бейлз, Б.Шилз), у якій сформульований інваріантний набір функціональних проблем, вирішення яких є обов'язковим для виживання соціальної системи. До них належать: проблеми адаптації системи до зовнішнього середовища, проблеми досягнення мети (залежні від зовнішніх об'єктів), проблеми інтеграції, а також відтворення структури й зняття напруг. При цьому перші дві групи проблем, згідно з таким підходом, обумовлені взаємодією зовнішніх факторів, а інші – внутрішніми процесами функціонування самої системи.

Безпека особистості, суспільства й держави прямо залежать від ступеня стійкості соціальної системи і її основних компонентів (сфер). У процесі свого існування й розвитку суспільна система відчуває на собі постійний вплив двох протилежних тенденцій, виражених, з одного боку, у процесах дезорганізації, а з іншого – у протидіючих їм процесах самоорганізації й організації, що відображають здатність соціуму адаптуватися до зовнішніх і внутрішніх змін.

У спеціальних дослідженнях дезорганізація визначається як вираження ентропійних процесів, що мають місце в процесі функціонування найрізноманітніших систем. “Закон зростання ентропії, – як відзначається в одній з праць І. Пригожина, – є відображення зростаючої дезорганізації” [1, с. 30]. Відомо, що закон наростання ентропії є властивістю закритих систем. У той же час і у відкритих системах (а соціальні системи безпосередньо належать до даного класу систем) можна спостерігати ентропію, яка наштовхується на антиентропійні процеси, оскільки будь-яка відкрита система має властивість самоорганізації (самоуправління) [2]. Як відзначає відомий дослідник самокерованих систем Б.С.Українець, “за час існування таких систем їхня ентропія підтримується на одному рівні або навіть часом зменшується, якщо система є досить високоорганізованою й здатною до прогресивного розвитку” [3, с. 38]. Однак у певних випадках і в них ентропійні процеси можуть значно розвиватися й перетворюватися на домінуючу тенденцію, а це означає, що “антиентропійний характер самокерованих систем не вступає в протиріччя з другим началом термодинаміки...” [3, с. 39], тобто з усталеною науковою теорією.

У соціальних системах процес дезорганізації може набувати значних масштабів і викликати небажані явища й серйозні загрози нормальному їх функціонуванню. Як справедливо зазначає у даному контексті О.Ахієзер, соціальна дезорганізація може призводити до дестабілізації людської діяльності у всіх її сутнісних проявах, що послаблюють, розхитують і руйнують форми усталених суспільних відносин, елементи історично сформованої культури, життєво важливі соціальні функції [4].

Особливу роль у протидії ентропійним явищам відіграє здатність соціальних систем до самоорганізації, що виступає у виді когерентної, узгодженої взаємодії елементів самої системи. Особливо наочно суспільна самоорганізація проявляється в економічних процесах, зокрема, у здатності соціальної системи до ринкового регулювання економічних відносин. Процеси самоорганізації можна знайти в розвитку багатьох соціальних явищ, а також явищ духовного життя. У специфічному виді процес самоорганізації може

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з соціально-філософськими дослідженнями в межах науково-дослідної роботи (НДР) “База-2”, яка виконується кафедрою філософії Харківського військового університету на замовлення Міністерства оборони України, з комплексною цільовою програмою НДР “Соціально-філософські і філософсько-правові проблеми розвитку суспільства”, яку здійснює кафедра філософії Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого (державний реєстраційний номер 0186.0.070870), а також з науковими проблемами, над якими працює автор статті в межах дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук.

виражатися й у створенні кримінальних способів регулювання соціально-економічних відносин у тому випадку, якщо офіційні структури не в змозі за будь-яких причин виконувати суспільно-необхідні функції. У результаті можливе створення системи самоорганізації кримінального типу, що пронизує найважливіші елементи суспільства (колумбійський чи сицилійський варіанти “суспільної самоорганізації”).

У соціальних системах самоорганізація виступає в єдності з організацією. При цьому організуючим началом із всією очевидністю є діяльність держави як загальний спосіб регулювання суспільних відносин. Як справедливо відзначає Г.І.Рузавін, організація соціальних систем – це “вплив на систему упорядковуючих дій з боку суспільства, держави, влади” [5, с. 67]. У даному випадку мова йде про державну політику і владну діяльність, взятих у їхніх граничних значеннях і різних видах прояву. У цілому владна діяльність, як сутнісне вираження політики, виявляється в організаційному й регулюючому впливі на процес функціонування соціальної системи за допомогою узгодження, упорядкування й координації взаємодії її різних елементів.

При цьому слід зазначити, що в загальній теорії систем і теорії самоорганізації самокерованих систем (синергетика) співвідношення самоорганізації й організації нерідко розглядається як співвідношення внутрішніх і зовнішніх факторів функціонування системи. Так, Г.І. Рузавін в іншій своїй праці безпосередньо вказує на те, що організація – це “узгоджений, упорядковуючий, вплив зовнішнього стосовно системи фактора” [6, с. 7]. Однак владні інститути і політична організація суспільства в цілому виступають основними структурними компонентами політичної системи і є, таким чином, частиною соціальної системи, її внутрішніми елементами з набором властивих їм функцій. Пояснення такого роду феномена міститься у відомій тезі Ф.Енгельса, згідно з якою “державою є продукт суспільства на відомому ступені розвитку; держава є визнання, що це суспільство заплуталося в нерозв’язне протиріччя із самим собою, розкололося на непримиренні протилежності, позбутися яких воно безсиле. А щоб ці протилежності, класи із протирічливими економічними інтересами не пожерли одне одного і суспільство в нещадній боротьбі, необхідна сила, що стоїть, очевидно, над суспільством, сила, що зменшувала зіткнення, тримала його в межах “порядку” [7, с. 169-170].

Іншими словами, суспільна самоорганізація на відомому рівні розвитку стає недостатньою для регулювання складних суспільних процесів, які породжують явища дезорганізації, що загрожує основам нормальної життєдіяльності соціуму. Сама потреба в безпеці суспільства й кожної його складової, у збереженні цілісності системи вимагає особливого механізму регулювання, тобто державної організації, головним компонентом якої виступає владний механізм державного управління. Будучи глибоко “вмонтованою” у структуру соціальної системи, публічна влада, проте, неминує “піднімається” над суспільством і починає виступати “зовнішнім” упорядковуючим фактором стосовно системи в цілому.

Вперше спроба комплексного аналізу ролі організації в розвитку складних систем і проблеми співвідношення організації і дезорганізації була зроблена російським вченим О.О.Богдановим. Результати його досліджень у цій галузі знайшли відображення у фундаментальній праці під назвою “Загальна організаційна наука. (Тектологія)”², виданій у 20-х роках минулого століття і згодом незаслужено забутій. Лише останнім часом теоретичні погляди, викладені в ній, стали активно залучати до наукового обігу у зв’язку із зростаючим інтересом до проблем самоорганізації складних систем і їх розробкою в межах синергетики. В тектології О.О.Богданова (за всієї її незавершеності і недостатньому опрацюванні ряду суттєвих положень) висунутий ряд ідей, що мають евристичне значення для розуміння місця і функціональної ролі організаційного начала в життєдіяльності формотворчих систем взагалі і суспільних систем зокрема.

Вихідним методологічним положенням теоретичної системи, викладеної О.О.Богдановим в його тектології, виступає теза про те, що “усяка людська діяльність об’єктивно є організуючою або дезорганізуючою”. Відповідно до цієї тези організація розглядається автором як “доцільна єдність дій”, а дезорганізація – як результат зіткнення різних організаційних процесів, як “боротьба організаційних форм”, “руйнування, розпад, розриви зв’язків, відокремлення” [8]. Якщо в природі “єдність дій” має стихійно-організаційну основу, то в діяльності людей вона носить свідомо-організаційний характер. Організаційна діяльність при цьому має доцільний сенс і містить у собі “ідею мети”.

На думку О.О.Богданова, джерелом дезорганізації є “послаблення активностей” елементів, які складають організовану систему, й ускладнення її структури. У суспільстві “ускладнення життєвих відносин, зростання їхньої неоднорідності зменшують стрункість і стійкість усієї системи”, якщо вона розвивається без своєчасних і необхідних перетворень суспільної структури за допомогою реформ. Надзвичайно актуально при цьому звучить висновок автора, що “будь-яка життєздатність відносна; вона існує тільки стосовно того чи іншого середовища; і елементи, найвищою мірою пристосовані для одного середовища, найбільш стійкі під її впливами, в іншому середовищі чи під істотно іншими впливами, можуть виявитися, і в більшості випадків виявляються мало пристосованими і нестійкими”. З’ясовуючи природу такої відносності, вчений вказує на той факт, що за сприятливих умов (“позитивний підбір”) оптимальною є така структура системи, яка базується на широкій автономії її елементів, однак при несприятливих впливах середовища (“негативний підбір”) краща здатність до виживання притаманна “злитій” системі, яка характеризу-

² У даній праці узагальнені інтегративні тенденції у природничо-науковому і соціальному пізнанні. Сам Олександр Богданов визначив тектологію як “загальне вчення про норми й закони організації усіляких елементів природи, практики й мислення”.

ється централізованими, міцними і тісними зв'язками між її елементами [8].

Згідно з концепцією О.О.Богданова, всяка боротьба, що представляє собою “протилежно спрямовані активності”, хоча і може мати своїм результатом прогрес, сама по собі – явище дезорганізаційне. Боротьба різних соціальних сил у суспільстві виражає посилення різноманітності і складності внутрішніх відносин системи і викликає зростання її нестійкості. Найважливішим фактором, що визначає стійкість і цілісність системи, відзначає О.О.Богданов, є її здатність до опору негативним впливам. Аналізуючи цей аспект проблеми, вчений робить висновок, що стійкість цілого залежить від найменших відносних опорів усіх його частин у будь-який момент – закономірність величезного життєвого і наукового значення. У такому вигляді положення охоплює всю організаційну і дезорганізаційну практику [8]. Цей висновок визначається самим вченим як “закон відносних опорів”. Його зміст полягає в тому, що сумарна стійкість системи до несприятливих впливів являє собою складний результат “часткових стійкостей” складових її елементів, а тому, в результаті, структурна стійкість цілого може залежати від ступеня стійкості найбільш слабого суттєвого елемента системи. Усі ці висновки мають актуальне значення для дослідження процесів суспільної дезорганізації й організації з точки зору стійкості соціальної системи до несприятливих впливів і державного забезпечення її безпечного розвитку.

Найважливішою умовою утримання динамічної рівноваги систем є такий тип їхнього функціонування, при якому забезпечується внутрішня спрямованість на досягнення певного результату. Спрямованість змін станів виступає фактором стійкості функціонування самокерованої системи або її функціональним інваріантом [9]. Виживаність самокерованої системи забезпечується комплексом функціональних інваріантів, що регулюють і спрямовують її розвиток у специфічних для системи межах зміни зовнішнього середовища.

Відзначаючи зазначені закономірності в розвитку і функціонуванні складних систем, Б.С.Українець підкреслює, що “виживаність самокерованої системи можна назвати такою безліччю її станів, у яких система не втрачає своєї цілісності і не припиняє свого функціонування. Якщо система мимоволі або під тиском зовнішніх умов, які змінилися, не переходить за межі цієї безлічі, то вона виживає” [3, с. 42]. Ця точка зору кореспондується з точкою зору фахівця з загальної теорії систем американського дослідника А. Раппопорта, який стверджує, що “система є тим більше організованою, чим більше вона має можливостей протидіяти збурюванню відносно “досягнення обраної мети” [10, с. 98].

В умовах істотної дезорганізації системи, коли вона втрачає стабільність, необхідно враховувати нові взаємозалежності й обставини, що впливають на процес змін. У пограничному стані системи різко зростає вплив випадковості.

Загально визнано, що одним з істотних принципів самоорганізації є виникнення біфуркацій (або розгалужень) у моменти можливого переходу від старої структури до нової. Іншими словами, у пограничній ситуації, коли дезорганізація пронизує систему, виникає безліч невизначеностей і можливих варіантів у процесі перетворення системи, що спростовує принцип “іншого не дано”. “Флуктуації або випадкові відхилення, що можуть відбуватися в цей момент, – відзначає Г.І.Рузавін, – можуть докорінно вплинути на характер подальшої еволюції системи. Отже, саме випадковості сприяють появі нових структур, форм, речей і явищ, як у природних, так і в соціальних системах” [6, с. 71].

Ця надзвичайно складна і відповідальна стадія в еволюції систем склала предмет особливої уваги І. Пригожина та І. Стенгерс у їхній спільній роботі “Порядок з хаосу”. Так, на думку авторів, процеси самоорганізації в дуже нерівноважних умовах знаходяться залежно від тонкої взаємодії між випадковістю і необхідністю, флуктуаціями і детерміністичними законами. “Ми вважаємо, – зазначають І. Пригожин та І. Стенгерс, – що поблизу біфуркацій основну роль відіграють флуктуації або випадкові елементи, тоді як в інтервалах між біфуркаціями домінують детерміністські аспекти” [11].

Таким чином, здатність складних систем до самоорганізації протистоїть ентропійним процесам, вираженим у явищах дезорганізації. У соціальних системах самоорганізація виявляється в складному сплетінні й узгодженні індивідуальних і групових сил, інтересів, прагнень, мотивів; вона має об'єктивний характер і виступає у виді суспільної еволюції, результат якої не може бути визначеним виходячи із самого процесу самоорганізації, з достатньою імовірністю. Тому найважливіша функція політики як організаційного начала в процесі саморозвитку соціальної системи полягає, насамперед, у цілевизначенні. Визначення цілей суспільного розвитку і способів їхнього досягнення за допомогою державної діяльності є найважливішою умовою ефективного узгодження діяльності різноманітних, часом різнонаправлених, соціально-політичних сил.

Дуже важливо, однак, щоб у процесі реалізації власне-організаторської функції політики враховувалися загальні тенденції процесу самоорганізації, їх культурно-цивілізаційний, екзистенціальний зміст, а сам державно-політичний вплив на механізм гомеостазису не знецінював його. В ідеалі необхідно домагатися гармонійної єдності суспільної організації і самоорганізації, оскільки збіг “силових ліній” організації і самоорганізації є основною умовою подолання дезорганізаційних явищ і збереження стабільності розвитку соціальної системи. У протилежному випадку може відбутися придушення самоорганізації організацією, що в практичному житті означає порушення природного, органічного процесу історичного розвитку суспільства і є вираженням спроби штучного нав'язування суспільству заздалегідь заданих схем, схильності влади до соціального проектування й експериментування.

Співвідношення між соціальною самоорганізацією й організацією не є чимось абсолютно стабільним.

Воно визначається як типом суспільної і політичної системи, так і конкретно-історичною ситуацією. Якщо соціальна самоорганізація спроможна справлятися з виникаючими збурюваннями, то завданням держави є “м’який”, індикативний вплив на процес суспільної життєдіяльності, що корегує його насамперед з позицій цільовизначення. У цьому випадку можна вести мову про перевагу самоорганізації над організацією і природний, органічний перебіг суспільного розвитку. Однак, якщо соціальна система втрачає стійкість, а регулюючий вплив самоорганізації є недостатнім, якщо виникають реальні загрози безпеці особистості, суспільства і держави, то потрібно своєчасне, тверде і цілеспрямоване державне втручання в процес суспільного розвитку. У такій ситуації ефективною і виправданою, з точки зору суспільних інтересів, є перевага фактора організації над самоорганізацією.

У цьому контексті звертає на себе увагу висновок Г.Рузавіна, що “у соціальних системах самоорганізація виступає в єдності з організацією, хоча й у цьому випадку прогрес і розвиток істотно залежать, по-перше, від їхнього співвідношення, а по-друге, від того, наскільки організація відповідає внутрішній природі систем, об’єктивним потребам її розвитку” [6, с. 8]. Відповідність державної діяльності “внутрішній природі” суспільства виявляється, насамперед, в орієнтації її на збереження фундаментальних основ життєвого устрою суспільства, в адекватному вираженні в діяльності владних органів національних інтересів і цінностей, укорінених у житті народу і зафіксованих у його історичному досвіді.

Таким чином, державна діяльність виступає одним із найважливіших інструментів збереження стійкості соціальної системи, що забезпечує інтеграцію суспільства і протистоїть небезпечним дестабілізуючим явищам. За допомогою державної діяльності, зокрема політичної, можуть і повинні задаватися необхідні параметри для успішної самоорганізації суспільства і його саморозвитку, а також для створення всіх необхідних умов, які забезпечують добробут і безпеку його громадян.

Джерела та література

1. Пригожин И. От существующего к возникающему: Время и сложность в физических науках. – М.: Наука, 1985.
2. Хакен Г. Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. – М.: Мир, 1985.
3. Украинцев Б.С. Самоуправляемые системы и причинность. – М.: Мысль, 1972.
4. Ахиезер А. Дезорганизация как категория общественной науки // Общественные науки и современность. – 1995. – № 6.
5. Рузавин Г.И. Самоорганизация и организация в развитии общества // Тектология А.А.Богданова и современность / Материалы конференции. – Вопросы философии. – 1995. – № 8.
6. Рузавин Г.И. Организация, самоорганизация и кооперация в развитии системы // Самоорганизация: кооперативные процессы в природе и обществе / Сборник статей. – В 2-х частях. – М.: Ин-т философии РАН, 1990. – Ч.1.
7. Энгельс Ф. Варварство и цивилизация // К.Маркс, Ф.Энгельс. – Соч. – Т.21. – С. 156-178.
8. Богданов А.А. Всеобщая организационная наука. (Тектология). В 3-х частях (томах). – Л.-М.: Книга, 1925 (ч.1), 1927 (ч.2), 1929 (ч.3).
9. Макеев А.В. Политика и безопасность. Монография. – М.: «Щит-М», 1998.
10. Исследования по общей теории систем // Сборник переводов. – М.: Прогресс, 1969.
11. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой: Пер. с англ. / Общ. ред. В.И.Аршинова, Ю.Л.Климонтовича и Ю.В.Сачкова. – М.: Прогресс, 1986.

Кальной И.И.

БЫТИЕ ЧЕЛОВЕКА КАК ПРОБЛЕМА СОЦИАЛЬНОЙ АНТРОПОЛОГИИ

Актуальность заявленной проблемы настолько очевидно, что исключает необходимость в каких-либо доказательствах.

Цель статьи – обратить внимание на драматизм существования человека, обусловленный противоречиями между уровнями человеческого бытия.

Задача статьи – исследовать витальное, социальное и духовное «Я», показать меру их когерентности, синергии и каузальности; привлечь внимание к слову (логосу) как средству смягчения, а иногда и снятия существующих противоречий.

Человеческая природа чрезвычайно сложна и противоречива.

Во-первых, сущность человека нельзя свести к одному основанию.

Во-вторых, человек живет в противоречии между сущим и желаемым, демонстрируя вечную неудовлетворенность собой и окружающим миром.

В-третьих, человек вышел из природы, но возвращение его в природу противопоказано, ибо он существо эксцентричное.

В-четвертых, своим рождением он обязан природе, своим становлением – обществу, своим развитием – только себе.

Главная особенность бытия человека в мире заключается в том, что его бытие осуществляется одно-